

III/1 Kategoriální paradigmata jmenná

Hlavní ponaučení I. knihy lze shrnout: není morfému bez lexikálně-syntaktického předporozumění (I/1.4.5). V souvislosti s tím jsme pro morfémy zavedli dvojí lexikálně-gramatické uspořádání: morfosyntaktickou třídu coby soubor lexikálních jednotek morfolo­gicky dobře disponovaných pro jistou syntaktickou roli a lexikálně-gramatický okruh coby uskupení lexikálních jednotek, jež morfosyntaktickou, slovnědruhovou třídou postihnout nelze. Morfosyntaktické třídy jsme zaváděli systematicky (I/2.4–5), kdežto lexikálně-gramatické okruhy ad hoc (I/2.6). Okruh VERBVM, jemuž byla věnována předchozí kniha II, byl postaven na předporozumění pro lexikální totožnost, která šla nad rámec morfosyntaktického vymezení, jež je dáno morfolo­gickou dispozicí pro syntaktickou roli predikátu. Okruh NOMEN, jemuž věnujeme tuto III. knihu, je naopak postaven na předporozumění pro universalitu jistých gramatických kategorií, jež lze jednotně vztahovat na lexikální jednotky z různých morfosyntaktických tříd. Zatímco v okruhu VERBVM jsme narazili na velké množství sématických kategorií a řadu z nich ponechali bez konečného určení (to jsme odložili do navazujícího svazku), v okruhu NOMEN se tradičně vystačí s trojicí PÁD – ČÍSLO – ROD. My k nim provokativně přidáme ještě kategorii osoby (všechny s definitivním určením) a s gestem neméně provokativním radikálně vykážeme pryč řadu morfolo­gických operací, jež gramatika tradičně se jménem provádí.

1.1 Heterogenní jednota: pád, číslo, rod, osoba

Z hlediska morfosyntaktického vymezení rozlišujeme dvě zcela různé třídy, SVB­STANTIVVM a ADIECTIVVM. Jejich názvy jsou motivovány jistou apriorní představou ontolo­gickou, ale toho nebudeme dbát. Výrazy *podstatné jméno*, resp. *substantívum* ze strany jedné a *přídavné jméno*, resp. *adjektívum* ze strany druhé budou pro nás jen nemotivované flātūs uōcis, za nimiž nestojí nic než to, co sami definitivně určíme. Protože druhá z uvedených tříd ke svému vymezení již předpokládá tu první, začneme přirozeně substantívem.

1.1.1 Substantívum jsme v části I/2.4.3 vymezili jako třídu lexikálních jednotek morfolo­gicky zvlášť disponovaných pro syntaktické role předmětu a podmětu (v jejich vzájemném protikladu). V čem spočívá taková dispozice? Ve schopnosti lexikální jednotky vyjádřit proměnou svého tvaru, že daný predikát rozvíjí ve vztahu rekce nebo kongruence. Ony proměny jsou proměny pádové. Substantívum zaujímá jistý pádový tvar jen proto, že jej od něho vyžaduje predikát, jež právě rozvíjí ve vztahu rekčním, a kdyby rekčně záviselo na jiném predikátu, vykazovalo by obecně jiný pádový tvar, jak dokládají litevské příklady *pažįsta draūga* (A) 'zná přítele', *ieško draūgo* (G) 'hledá přítele', *přitaria draūgui* (D) 'souhlasí s přítelem', *abejōja draugū* (I) 'pochybuje o příteli'. Zcela odlišným pádovým tvarem pak substantívum vyjadřuje to, že predikát rozvíjí ve vztahu kongruenčním: morfolo­gický rys, jež onen tvar nese, sám o sobě není předmětem kongruence (predikát jej nevykazuje), pouze signalizuje, že nejde o rekci; je proto systémově výhodné, aby kongruenční vztah vyjadřoval pro všechny predikáty též pád, cf. *draūgas* (N) *pažįsta, ieško, přitaria, abejōja* 'přítel zná, hledá, souhlasí, pochybuje'.

Je zřejmé, že předvedená úvaha platí pouze pro jazyky flektivní. Vystačí nám, chceme-li popisovat litevštinu ve stálém srovnání s češtinou a při příležitostných odbočkách do latiny či řečtiny, jak zde činíme, protože se vesměs pohybujeme mezi jazyky daného typu. Úvaha by se ještě snadno dala přenést na němčinu, jen s obtížemi na francouzštinu a už vůbec ne na dánštinu (abychom neopouštěli kontinent). Tohoto

omezení jsme si vědomi a nebudeme s ním nic dělat. Není naším cílem dát universální definici větných členů a slovních druhů. Chceme vyložit systém litevského jazyka a svůj výklad opíráme o jeho individuální vlastnosti. Výklad podáváme v češtině, radujíc se z toho, že typologická blízkost obou jazyků umožňuje naznačit, jak by se dalo obdobně postupovat právě pro češtinu.

Uvědomme si, že předvedená úvaha ještě nic neříká o počtu pádů a nerozlišuje «pád prostý» od «pádu předložkového». O tom později (1.4).

1.1.2 V oddíle II/1.1 předchozí knihy jsme rozebrali, že litevský predikát 1° disponuje tvarem, jenž signalizuje ne-kongruenci, a tedy nepřítomnost subjektu ve větě, a 2° má-li k sobě ve větě subjekt, vykazuje s ním kongruenci buď v kategoriální dvojici (ROD, ČÍSLO), nebo (OSOBA, ČÍSLO). Volba kongruenční dvojice závisí na tom, zda v predikátu stojí participium nebo uerbum finitum. Ustanovili jsme terminologickou konvenci, že rod v celé této práci znamená jediné to, čemu se v tradičních gramatikách říká rod jmenný (pojem slovesného rodu vůbec nezavádíme, cf. II/1.1.1), a této konvence se budeme držet i zde. Z podstaty kongruence vyplývá, že inventář dotyčných kategorií musí být na straně predikátu i subjektu stejný: ROD je mužský (MASC) a ženský (FEM), OSOBA je ne-osoba (NON-PERS) vs. první (1) a druhá (2), ČÍSLO je jednotné (SG), množné (PL) a dvojné (DU), cf. II/1.1.7.

Dvojné číslo je okrajové v tom smyslu, že se ho v moderním spisovném jazyce neužívá (soudobou litevštinu lze tedy pojmout i jako systém s pouze dvojhodnotovou kategorií čísla), leč systémové v tom smyslu, že pro každé jméno lze produktivně předvést zvláštní duálové tvary (a pro popis jen o trochu starších období je nutně potřebujeme). V našem panchronně pojatém výkladu proto s duálem soustavně pracujeme.

Při predikátově-subjektové kongruenci se všechna uvedená sémata uplatňují v souvýskytu s pádovým sématem, které signalizuje kongruenci oproti rekcí, totiž s nominativem (N). Jaké je vlastní postavení kongruenčních sémata na straně podstatného jména?

Kategorie čísla je jediná, jejíž obsah může substantívum u sebe měnit, nabývající všech možných hodnot. Nezávislost čísla na pádu je v litevském tvarosloví vyjádřena stejně jasně jako v českém: týž pád se podle proměny čísla projevuje různými tvary, cf. *rañk-q* (A.SG) vs. *rank-às* (A.PL) vs. *rank-ì* (A.DU) 'ruka', *piřšt-ù* (I.SG) vs. *piřšt-ais* (I.PL) vs. *piřšt-am* (I.DU) 'prst'.

Z kategorie rodu má substantívum právě jedno z možných sémata a toto séma měnit nemůže, cf. *rañk-q* (A.SG FEM) vs. *rank-às* (A.PL FEM) vs. *rank-ì* (A.DU FEM) 'ruka', *piřšt-ù* (I.SG MASC) vs. *piřšt-ais* (I.PL MASC) vs. *piřšt-am* (I.DU MASC) 'prst'. Rozdíl v rodu se projeví jediné v kongruenci, cf. *rank-à* (SVBST: N.SG FEM) *pakil-usi* (PART: SG FEM) 'ruka (se prý) pozvedla' vs. *piřšt-as* (SVBST: N.SG MASC) *pakil-ēs* (PART: SG MASC) 'prst (se prý) pozvedl' pro kongruenci subjektu s predikátem, *sav-ąja* (ADI: I.SG FEM) *rank-à* (SVBST: I.SG FEM) *padāre* (VF) '(svou) vlastní rukou udělal' vs. *sav-úoju* (ADI: I.SG MASC) *piřšt-ù* (SVBST: I.SG MASC) *ródė* (VF) '(svým) vlastním prstem ukazoval' pro kongruenci substantíva s atributem.

Z kategorie osoby nesou téměř všechna substantíva společně jediné a neproměnné séma NON-PERS, jež se pojí s jakýmkoliv sématem číselným, aniž se takto vznikající rozdíl jakkoliv morfologicky projeví. Pouze šest substantívních lexikálních jednotek nese sémata odlišná, každá je přitom vázána na jediné číselné séma a jiné u sebe nepřipouští, sc. *àš* 'já', *tù* 'ty', *mēs* 'my', *jūs* 'vy', *mùdu* 'my dva', *jùdu* 'vy dva'. Nicméně i kvůli tak malému počtu lexémů je nutné zavést sématickou kategorii osoby jak na straně verba, tak na straně substantíva, jinak bychom neměli právo mluvit o kongruenci, jež přitom tvarově je očividná,

cf. *taĩ àš* (SVBST: N 1.SG) *padar-iaũ* (VF: 1.SG) ‘to jsem udělal já’ vs. *taĩ manóji rankà* (SVBST: N NON-PERS) *padār-é* (VF: NON-PERS), ‘má vlastní ruka to udělala’, *taĩ tù* (SVBST: N 2.SG) *ród-ei* (VF: 2.SG) ‘na to jsi ukazoval ty’ vs. *taĩ tavàsis piřštas* (SVBST: N NON-PERS) *ród-é* (VF: NON-PERS) ‘tvůj vlastní prst na to ukazoval’.

1.1.3 Pro zavedení morfosyntaktické třídy adjektivum je nutné již disponovat třídou substantívum. Nejprve definujeme větný člen atribut jako jakékoliv závislostní rozvití jakéhokoliv substantíva ve větě, dále upřesníme, že syntaktické závislosti máme tři druhy (kongruenční, rekční a volnou), a pak za adjektivum prohlásíme třídu lexikálních jednotek morfoloicky zvlášť disponovaných pro syntaktickou roli atributu kongruentního (shodného přívlastku).

Potud definice z I/2.4.3. Morfoloická dispozice adjektíva spočívá v tom, že je schopno reprodukovat morfématické kategorie substantíva, jež rozvíjí, a to PÁD, kategorií z hlediska větných vztahů syntagmatickou, ČÍSLO, kategorií z hlediska větných vztahů paradigmatickou, a ROD, kategorií lexikálněsémantickou, jež sama větný vztah ani nepředstavuje.¹ Toto rozvržení dokládá, jak všestranná je kongruence adjektívního přívlastku s jemu nadřazeným substantívem. Uvědomme si i zásadní morfoloický rozdíl mezi oběma třídami: obě vykazují pád, číslo a rod, substantívum je schopno měnit obsah pouze prvních dvou kategorií, kdežto rod pro ně zůstává neměnnou daností, adjektivum mění obsah všech tří, včetně rodu.

Jak je to s kongruencí v kategorii osoby? Ta se u substantíva projevuje jedině v postavení subjektovém, hledejme tedy mezi shodnými přívlastky podmětu. A právě zde se ukazuje, že oněch šest substantív, jež na rozdíl od všech ostatních, nepříznakově ne-osobních, nesou pozitivní příznak některé osoby, číselně specifické, u sebe přívlastek vůbec nepřipouštějí.

Odlišujeme (kongruentní) atribut od apozice, sc. vedlejší predikace, kde čeština ani nevyžaduje shodu v rodě, cf. *A já* (FEM) *hlupák* (MASC) *mu věřila* (FEM)! pro substantívum vs. *A já* (FEM) *hloupá* (FEM) *mu věřila* (FEM)! pro adjektivum, kdežto litevština vyžaduje pouze rodově shodné substantívum, cf. *O àš* (FEM) *kvailė* (FEM), *taĩ girdėdama* (FEM), *juõ tikėjau!* dosl. ‘A já, hloupá, když to slyšela, jsem mu věřila!’. V jiných pádech než nominatívu pak ani čeština nepřipouští adjektivum, stále však nelpí na shodě v rodu, cf. *A mně* (D.FEM — rodové séma zde můžeme zdůvodnit jedině přenosem z jiného výskytu uvnitř textu), *hlupákovi* (D.MASC), *se nakonec všichni vysmáli*, kdežto litevština trvá na substantívu rodově shodném, cf. *O iš manės* (G.FEM — stejný argument), *kvailės* (G.FEM), *galė visi juõkėsi*. Apozice je od atributu jasně odlišena prosodicky (v zápise lze naznačit čárkami) a podléhá distribučním omezením, například nemůže jít před substantívem, cf. čes. *A Honza, hloupej, jí věřil* (apozice) vs. *A hloupej Honza jí věřil* (atribut),² lit. *O Joniukas* (SVBST), *kvailiukas* (SVBST), *jà tikėjo* (apozice) vs. *O kvailókas* (ADI) *Joniukas* (SVBST) *jà tikėjo* (atribut). Tímto zde pouze chceme předejít možným námitkám proti našemu tvrzení, že osobově pří-

¹ Právě uvedené charakteristiky morfématických kategorií nevycházejí z morfosyntaktického vymezení, jímž v tomto oddíle i v tomto svazku jinak operujeme (cf. I/1.2.4–5), leč odvolávají se na významové větné vztahy, jež se skrže ně projevují. Předjímáme zde hloubkový pohled na větu, jemuž věnujeme svazek navazující. Věta je «pole vztahů» mezi lexikálními jednotkami (rodová kongruence odkazuje přímo k nim bez ohledu na vztahy větné), přičemž větné vztahy dělíme na syntagmatické (jedna lexikální jednotka vůči jiné, ceteris paribus) a paradigmatické (lexikální jednotka vůči sobě samé, ceteris paribus). Konkrétně k jednotlivým kategoriím se vyjádříme v oddílech 1.3–4.

² Argumentuju-li zde u českého příkladu větnou prosodii, raději přecházím do naší společné obecně-české mateřštiny, kde především, ne-li jedině onu prosodii umíme slyšet.

znaková jména nepřipouštějí u sebe přívlastek. Soustavně se celou záležitostí zabýváme v dalším svazku.

Nemáme v systému jazyka možnost jakkoliv předvést, že by tvar adjektíva odrážel rozdíl v osobě. Můžeme sice každému adjektívu přiřadit séma ne-osoby, ale to vyjde nastejno, jako bychom kategorii osoby pro adjektíva vůbec nezavedli: kategorie buď obsahuje alespoň dva prvky, nebo není kategorií. U adjektív proto osobu nezavádíme.

Způsobem zavedení adjektíva se vědomě odpoutáváme od tradice, jež u přídavných jmen hovoří o dvojném rovnocenném uplatnění, přívlastkovém a přísudkovém. Co se tradičně označuje jako jmenný přísudek, či lépe jmenná část přísudku, to v této práci pokládáme za druhé aktantové doplnění ve valenčním rámci slovesa *je* (a několika dalších, e.g. *stal se, zůstává, vypadá*) a větnečlensky pojmáme jako zvláštní předmět oněch sloves (s nominativní, v češtině někdy též s instrumentálovou rekcí a jistými přídatnými požadavky). Uvědomme si, že definiční vymezení adjektíva jedinou syntaktickou rolí, shodným přívlastkem, nemá vliv na strukturu kongruenčních kategorií: i «přísudkové» adjektívum, kdybychom je do definice zahrnuli, se s podmětem shoduje právě a jedině v rodě, čísle a pádě.³

1.1.4 Dodejme, že vůbec nezavádíme slovní druhy zájmena a číslovky. Nejde o morfosyntaktické třídy, nýbrž o lexikálně-gramatické podokruhy okruhu NOMEN. Slovnědruhově představují substantíva, adjektíva, případně též adverbia (čímž z okruhu jména dokonce vybočují), jejich lexikálněsémantická příbuznost stojí na jistém uzavřeném výčtu slovních kořenů. Ozvláštňují je syntaktická omezení, jaká se u běžných substantív a adjektív nevyskytují, stejně jako paradigmatické zvláštnosti morfologické.

Příkladem syntaktického omezení je nemožnost dalšího rozvíjení, jak jsme pro osobově příznaková substantíva (tradičně: bezrodá osobní zájmena) předvedli v předchozí části. Příkladem morfologické zvláštnosti je distribuce rodu a čísla u týchž jednotek, sc. *áš* 'já' (1.SG), *tù* 'ty' (2.SG), *mēs* 'my' (1.PL), *jūs* 'vy' (2.PL), *mùdu* 'my dva' (1.DU), *jùdu* 'vy dva' (2.DU). Pádové proměny jsou u těchto substantív možné ve stejném rozsahu jako u všech ostatních (odhlédneme-li od vokativu), v definičních syntaktických rolích se *áš* chová stejně jako *Tōmas* nebo *áutorius* (překládat netřeba), *jūs* stejně jako *skaitýrojai* 'čtenáři'. V duchu toho, co jsme řekli v 1.1.3, totiž, že kategorie je buď alespoň dvouprvková, nebo vůbec není, bychom mohli prohlásit, že ony jednotky nemají číslo, protože žádná z nich svou číselnou hodnotu nemůže měnit.⁴ Pokud jsme oněm jednotkám jistá číselná sémata přiřadili, pak podle analogie z jejich kongruenčního chování při vazbě subjektu s predikátem, cf. II/1.1.4. Rodovou hodnotu vykazují první čtyři z uvedených jednotek, «singulárové» a «plurálové», při subjektově-predikátové kongruenci proměnlivou, čímž se od neosobových substantív rovněž liší (a znamená to, že nejde o slova «bezrodá», nýbrž «vícerodá»), kdežto poslední dvě jednotky, «duálové», jsou rodově jednoznačné, specificky rozlišující *mùdu* 'my dva' vs. *mùdvi* 'my dvě' (1.DU MASC vs. FEM), *jùdu* 'vy dva' vs. *jùdvi* 'vy dvě' (2.DU MASC vs. FEM). Dodejme, že tázací a vztažný protějšek *kàs* 'kdo', který rovněž není schopen paradigmatické obměny čísla, je z hlediska kongruence «vícečíselný», cf. 6.2.1.1.

³ Dokonce bychom na přísudkovém postavení, kdybychom je do definice zahrnuli, mohli snáze doložit, že adjektívum neodráží změny v kategorii osoby: získali bychom totiž syntaktický kontext provazující totéž adjektívum se substantívem jak neosobovými, tak osobovými.

⁴ Nefunguje ani předteoretická intuice, že MY je JÁ plus jiné JÁ, VY je TY a TY a ještě další TY, etc.

Přestože zájmena ani číslovky coby slovní druhy nezavádíme, budeme o nich běžně mluvit, označující tak jistou lexikální danost. Formální morfologii «zájmen» a «číslovek» věnujeme v této knize samostatnou kapitolu 6, svým rozsahem větší než kapitoly o běžných substantívech a adjektívech dohromady, lexikálněsémantický základ jim příslušných podokruhů rozebereme v dalším svazku.

1.1.5 Pro litevštinu stejně jako pro češtinu jsme shodně stanovili, že kongruence přísudku a podmětu se týká kategorií ČÍSLO, ROD a OSOBA. Sématický obsah oněch kategorií se v obou jazycích liší: litevština má tři čísla, čeština dvě, litevština má dva rody, čeština čtyři, oba jazyky mají sice po třech osobách, liší se však jejich číselně-rodovým dělením. Vedle obsahu kategorií lze srovnávat i jejich vzájemnou distribuci. V minulé knize (II/1.1) jsme vyložili, že litevský predikát vykazuje kongruenci buď ve dvojici (ROD, ČÍSLO), nebo ve dvojici (OSOBA, ČÍSLO), nikdy ve všech třech kategoriích současně, jak to běžně dělá predikát český. Nyní se podíváme na distribuci týchž kongruenčních kategorií ze strany podmětu, tedy ze strany podstatného jména.

Aby se všechny tři kongruenční kategorie vůbec mohly uplatnit, musí být podmětové jméno v nominativu. Čeština i litevština znají větné struktury, jež lze popsat jako odvozené od vět s nominativním podmětem, a to odvozené tak, že podmětové jméno přejde z nominativu do genitivu. Přitom však přísudek povinně přechází do nejméně příznakového tvaru a veškerá jeho kongruence je zrušena. Genitivní výraz proto již nelze pokládat za podmět. Pro kategorie čísla a rodu to v češtině dobře dokládá dvojice *síly* (N.PL FEM) *mu už ubývaly* (VF: PL FEM) vs. *sil* (G.PL FEM) *mu už ubývalo* (VF: INKONG),⁵ kde přitom v obou větách jméno i sloveso nesou nepříznačnou neosobu. Litevské VF není v neosobě schopno rozlišovat číslo ani rod, cf. *jėgos* (N.PL FEM) *jaũ mažėjo* (VF: NON-PERS) ‘síly už se zmenšovaly’ vs. *jėgũ* (G.PL FEM) *jaũ mažėjo* (VF: NON-PERS) ‘sil už ubývalo’, rozpad kongruence však dobře doložíme na větách o predikátu participiálním, cf. *jėgos* (N.PL FEM) *māžusios* (PART: PL.FEM) ‘síly (mu prý) ubývaly’ vs. *jėgũ* (G.PL FEM) *māžę* (PART: INKONG) ‘sil (mu prý) ubývalo’, *sumāžęs* (PART: SG.MASC) *vanduõ* (N.SG MASC) *Nemunė* ‘prý klesla voda v Němanu’ vs. *sumāžę* (PART: INKONG) *vandėns* (G.SG MASC) *Nemunė* ‘prý ubylo vody v Němanu’.

V litevštině zato snáze doložíme ztrátu kongruence v kategorii osoby, cf. *o tũ* (SVBST: N 2.SG) *teĩ buvai* (VF: 2.SG) ‘ale tys tam byl’ vs. *o tavęs* (SVBST: G) *teĩ nebũvo* (NON-PERS) ‘ale tys tam nebyl’, doslova ‘ale tebe tam nebylo’, což čeština říká jen v některých

⁵ České sloveso *ubývalo* je zde ve tvaru INKONGRUENTNÍM, o kterém pouze můžeme poznamenat, že je formálně totožný s neosobou (= 3.osobou) singuláru neutra. Spíše bychom však měli zdůraznit, že týž inkongruentní tvar potkáváme i ve tvaru deagentivním (cf. II/1.0), kde deagentivnost příznakově vyjadřuje morf *se*. Zda jde o přísudek inkongruentní nebo kongruentní s rysy NON-PERS SG.NEUT, určíme podle syntaktických vztahů v konkrétní větě, cf. *už svítalo* (VF: INKONG) vs. *právě vycházelo* (VF: NON-PERS SG.NEUT) *slunce* (SVBST: NON-PERS SG NEUT) vs. *právě vycházel* (VF: NON-PERS SG MASC, sc. INANIM) *měsíc* (SVBST: NON-PERS SG MASC, sc. INANIM).

V jiném rozměru pak lze předvést úvahu, že pro inkongruentní užití disponovala tvar neosoby singuláru neutra jeho malá příznakovost, nejmenší ze všech kombinací osoby, rodu a čísla. V litevštině pak vidíme, že v roli inkongruentního predikátu participiálního vystupuje tvar, jež lze indoevropsky (ne však vnitřně baltsky) rovněž vysvětlit jako neosobu (= 3.osobu) singuláru neutra. I zde můžeme vidět motivaci v jeho nejmenší příznakovosti. Na rozdíl od češtiny však litevština indoevropské neutrum, jež pro společné indoevropské východisko musíme postulovat alespoň jako lexikálněsémantickou třídu, neuchovala.

oblastech Moravy. Pro participiální přísudek to platí stejně, cf. *kàd tù* (SVBST: N; rys SG je tomuto jménu přiřazen na základě jeho celkového morfosyntaktického chování, rys MASC pokládáme za textově daný) *teñ bìvęs* (PART: SG.MASC) 'že prýs tam byl' vs. *kàd tavęs* (SVBST: G) *teñ nebùvę* (PART: INKONG) 'že prýs tam nebyl'.

Předvedli jsme, že podmětově-přísudková kongruence je vázána na přítomnost pádového schématu N na straně podstatného jména. Že podstatné jméno vykazuje kategorie čísla a rodu i v jiných pádech, snadno předvedeme na jeho shodě se jménem přídavným v postavení přívlastkovém. Kategorii osoby však – jak ze strany jména, tak ze strany slovesa – nemůžeme předvést nikde jinde než ve shodě podmětu s přísudkem. Že se mimo podmětový nominativ neosoba, ba ani příznaková osoba nemůže projevit, nemůže být důvod k tomu, abychom s ní na straně jména nepočítali, tím spíš když vidíme, že mimo podmětový nominativ se přestávají uplatňovat i jiné, mnohem zřetelnější kategorie jména.

V kapitole 6 v části 6.3.2.2 uvidíme, že litevské atributy číslovkové předvádějí jiné kongruenční vztahy než jejich české protějšky, cf. *visì* (N.PL MASC) *dvýlika brólių* (G.PL MASC) *išjòjo karañ* 'všech dvanáct bratří vyjelo do války', *visàs* (A.PL FEM) *dvýlika galvų* (G.PL FEM) *slìbinui nukiřto* 'všech dvanáct hlav drakovi ut'al'. Skutečnost, že ve jmenném syntagmatu lze vedle genitivu vynuceného číslovkou uplatnit ještě jiný pád, vyjadřující jeho vlastní větné vztahy, dovoluje litevské větě postihnout kongruenci i tam, kde to česká nedokáže, cf. *o mūsų* (SVBST: G; rysy 1.PL jsou tomuto jménu pevně přiřazeny na základě jeho celkového morfosyntaktického chování, rys FEM pokládáme za textově daný) *visos* (N.PL FEM) *dvýlika išėjome* (VF: 1.PL) 'a nás všech dvanáct vyrazilo na cestu', *kàd mūsų* (G) *visos* (N.PL FEM) *dvýlika išėjusios* (PART: PL.FEM) 'a že prý nás všech dvanáct vyrazilo na cestu'.

1.2 Morfologické transformace

Tradiční výklad adjektivní morfologie v klasických flektivních jazycích (a po jejich vzoru i v dalších, včetně češtiny a litevštiny) zahrnuje vedle skloňování též jejich stupňování a odvozování adverbii. I takové procesy se totiž projevují zvláštními morfy připínanými ke kmenu výchozího přídavného jména. Svými morfologickými možnostmi litevština v tomto ohledu dokonce předčí latinu s řečtinou, stejně jako češtinu: litevské adjektívum lze zvláštními morfy nejen stupňovat, ale též determinovat, zvláštními morfy se od něho odvozuje nejen adverbium, ale též predikativ. Jaké morfématické kategorie takovým morfům odpovídají?

Podívejme se nejprve na slovnědruhové zařazení výsledných výrazů. Stupňováním i determinací se od adjektíva odvodí jiné adjektívum, jež je rovněž schopno kongruence v kategoriích pádu, čísla a rodu, a díky tomu dokáže výchozí adjektívum v jeho primární syntaktické roli nahradit. Zatímco kategorie «kongruenční triády» neobsazuje adjektívum ve větě samostatně, nýbrž přejímá je od svého řídicího substantíva, kategorie STUPEŇ a DETERMINOVANOST jsou syntakticky nezávislé a vyjadřují jisté odstíny významových vztahů. Morfologické procesy stupňování a determinace adjektíva můžeme označit za případy TRANSFORMACE LEXIKÁLNĚ-PARADIGMATICKÉ: výsledný výraz komutuje s výchozím ve stejném syntaktickém kontextu, jako by šlo o jinou lexikální jednotku (došlo k paradigmatické obměně).

Zato (DEADJEKTIVNÍ) ADVERBIUM i (DEADJEKTIVNÍ) PREDIKATÍV spadají pod jiné slovní druhy než výchozí lexém. První se vymezuje primární syntaktickou rolí ADVERBIÁLE (příslopečné určení), druhé pak syntaktickou rolí PREDIKÁT. Obě role přitom vyjadřují samostatné větné vztahy, odlišné od determinačního vztahu přívlastkového. Morfologické procesy, jimiž se deadjektivní adverbium i predikativ odvozují, proto označíme za případy TRANSFORMACE

LEXIKÁLNĚ-SYNTAGMATICKÉ: výsledný výraz s výchozím komutovat nemůže právě pro nekompatibilitu syntaktických kontextů (došlo k syntagmatické obměně).

V tradičním podání litevské gramatiky se říká, že deadjektivní adverbium, stejně jako predikativ lze stupňovat. My však kategorii stupňování pro adverbia ani predikativy nezavedeme: nestupňuje se kdejaké adverbium, kdejaký predikativ, nýbrž výhradně adverbium či predikativ deadjektivní. Slovnědruhové ani větněčlenské zařazení takto stupňovaných adverbií a predikativů se nemění. Takže máme-li již lexikálně-paradigmatickou transformaci stupňování, která k danému adjektivu tvoří další adjektiva, pak stačí dodat, že lexikálně-syntagmatické transformace adverbialní a predikativní, jež vedou ze slovního druhu adjektivum pryč, lexikálně-paradigmatickou transformaci stupňování uchovávají. U deadjektivního adverbia či predikativu lze tedy poznat, zda vznikly z adjektiva základního nebo odvozeného stupňováním.

Uvědomíme-li si podstatu morfologické transformace, rozpoznáme ji v celé řadě dalších morfologických procesů. Litevština stejně jako čeština je schopna odvodit od substantiva adjektivum a od adjektiva substantivum. Oba jazyky se shodují i v tom, že v prvním směru (substantivum → adjektivum) běží několik transformací odlišených významem, kdežto ve směru opačném (adjektivum → substantivum) transformace jediná; vždy přitom jde o transformace lexikálně-syntagmatické. Oba jazyky znají u substantiv morfologickou transformaci přechylování, lexikálně-paradigmatickou. Zmíněné procesy se vyznačují velkou morfologickou pravidelností, v litevštině ještě vyšší než v češtině, tradiční pohled na morfologii je však nezahrnuje do gramatiky, nýbrž do lexikologie. Leč stejně tak je legitimní vykázat do lexikologie vůbec všechny morfologické transformace. V tomto svazku se už jimi zabývat nebudeme.⁶

1.3 Systémové ukotvení sématických kategorií

Po objasnění povahy morfologických transformací a našeho postoje k nim již víme, že pro popis formální morfologie podstatného i přídavného jména vystačíme se čtyřmi kategoriemi sémát: PÁD, ČÍSLO, ROD, OSOBA. Sématický obsah posledních tří jsme předvedli v 1.1.2, obsah první, nejdůležitější, dosud ne. Než tak učiníme, musíme se vrátit do první kapitoly první knihy této práce a zamyslet se nad možnými projekcemi obsahového plánu morfému do rovin popisu věty. Vzhledem k hierarchické nadřazenosti substantiva vůči adjektivu (jde – ve vzájemné provázanosti – o nadřazenost definiční i syntaktickou) si v tomto i příštím oddíle můžeme dovolit mluvit o podstatném jménu jako o jménu vůbec.

1.3.1 O obsahovém plánu morfému mluvíme tehdy, když na morfém pohlížíme jako na binární znak (I/1.2). Při takovém pohledu jsme připraveni na to, že skladba obsahového plánu se může měnit v závislosti na volbě definičního oboru, v němž daný morfém diferencně

⁶ Jelikož se celá tato práce hlásí k tradici pražské školy, nelze na tomto místě nepřipomenout Dokulilovy (1962, 1982) onomasiologické kategorie transpozice, modifikace a mutace. První (transpozice) odpovídá naší transformaci lexikálně-syntagmatické, druhá (modifikace) transformaci lexikálně-paradigmatické, kdežto mutace zůstává bez protějšku. Těmto zavedeným termínům se zde vyhýbám z výkladové opatrnosti. Již v úvodu (Propositum I) upozorňuji, že má práce by po tomto (formálněmorfologickém) a navazujícím (morfosyntaktickém) svazku měla mít ještě třetí, slovtvorný. K tomu však dosud nemám vyjasněný pojmový aparát. Nejsm si jist, zda se kdy odvážím postupovat onomasiologickou cestou a postulovat pojmové kategorie substanční a příznakovou (s vnitřním dělením), na nichž Dokulilovy transformace spočívají. Zatím to nedělám. Lexikální jednotky třídím čistě morfosyntakticky, a že se jistá třída jmenuje SVBSTANTIVVM, je pouze flatus uōcis, cf. 1.1.

zkoumáme (I/1.4). Vedle toho však uvažujeme o morfému též v posloupnosti funkcí a forem (I/1.3), a potom naopak dbáme na stálost jeho sématické skladby, dokonce i za cenu, že *ā priori* stanovíme výčet sématických kategorií, jimiž jedinými se vůbec zabýváme, a vše ostatní delegujeme jinam. Konkrétní podoba posloupnosti funkcí a forem, s jakou zde pracujeme, vychází z rovin popisu věty, takže ono «jinam» znamená mimo prostředky větného usouvzažnění, mimo gramatiku. Jde jednak o prostředky třídění lexika (to stále zůstáváme uvnitř jazykového systému), jednak o prostředky interpretace výpovědí (a tím se dostáváme ke kulturně-sociálním normám, jež spravují konkrétní texty).

Konkrétní skladbu rovin větného popisu jsme předvedli v I/1.3.6. Na počátku stojí rovina významová (tektogramatická, TGR), vymezená kritériem pravdivostní relevance, jež uspořádává pojmenovávací jednotky do vztahů paradigmatických a syntagmatických (a navíc ještě postihuje aktuální členění větné). Záměrně emancipujeme rovinu větněčlenskou, morfo-syntaktickou (též fenogramatickou, FGR), jež umožňuje pojmenovávací jednotky samostatně uchopit a uspořádat do vztahů syntaktických, soustavně přitom hledíc k morfologickým projevům oněch vztahů. Vlastní obsah morfémů pak uchopujeme na rovině morfématické (MMR), a to jako shluk gramatických, větně usouvzažňovacích sémát, soustředěných kolem sématu, či sématického komplexu lexikálního. Zjednodušení, o němž jsme mluvili výše, spočívá v tom, že lexikální složku morfému nerozebíráme a gramatické složce předepisujeme jednotnou strukturu, kategoriální paradigma závislé na slovním druhu příslušného lexému.

Shluk sémát, kterým na morfématické rovině (MMR) popisujeme morfém, nemusí vždy odpovídat shluku větně usouvzažňovacích rysů, které na rovině významové (TGR) doprovázejí tamější pojmenovávací jednotky, vždy však odráží jazykově systémovou realitu morfu coby útvaru roviny morfonologické, či lépe fonématicko-prosodématické (FPR), cf. I/3. Vyskytují se různé případy asymetrie mezi MMR a TGR. Soustavně je budeme vykládat v následujícím svazku coby vlastní předmět morfosyntaxe, převodu mezi významem věty a sématickým popisem morfémů, jimiž se věta projevuje.

Různé podoby vztahu sématických rysů (podstatného) jména zachyceného na MMR k funkcím z předchozích (nižších, cf. I/1.3.5 n.19) rovin si nejprve předvedeme na češtině. Litevské zvláštnosti rozebereme v oddíle 1.5 (vzhledem k typologické blízkosti obou jazyků na podstatné rozdíly nenarazíme). Kategorii pádu přesouváme do dalšího oddílu.

1.3.2 Sématická kategorie ČÍSLO odráží paradigmatický protiklad počtu, který na TGR musí být zachycován (“jeden” vs. “více”).⁷ Některá jména podléhají tvarovým omezením, v jejichž důsledku nedokáží protiklad čísla vyjádřit, přestože rozdílné rysy počtu u sebe připouštějí. Jde jednak o jména vůbec neohebná, cf. (*jedno pěrňové*) *boa* vs. (*tři pěrňová*) *boa* (*různých barev*),⁸ jednak o jména zvaná pomnožná, jež disponují pouze příznakovou, plurálovou částí formálního paradigmatu, cf. (*jedny pancéřové*) *dveře* vs. (*troje pancéřové*) *dveře*. Vedle toho jsou jména, která tektogramaticky nepřipouštějí rozdíl v počtu. Důvodem je ponejvíce jejich sémantická povaha kolektiv, cf. *obilí, ovoce, hmyz, skot*; počítáme pouze *dodávky obilí, druhy ovoce, čeledi hmyzu, stáda skotu*. Jména, jež rozdíl v počtu u sebe nepřipouštějí, ne-

⁷ Pravdivostní relevance rozdílu mezi větami jako *Má dítě* vs. *Má děti* je evidentní.

⁸ Typickým příkladem však není exotická výpůjčka, nýbrž substantivně užitý citát jakéhokoliv (i domácího) jazykového výrazu, cf. *Na všechna různá Proč? měl jediné rázné Protože jsem to řekl!*

představují pro morfosyntaktickou kongruenci problém: jejich kategoriální paradigma je obsazeno jediným, neproměnným číselným sématem a to určuje kongruenci, cf. *Skot se přestal pást, protože bodavý hmyz dotíral už přespříliš*. Složitější situaci najdeme u tvarově omezených jmen, jež rozdíl v počtu připouštějí. Substantíva vůbec neohebná vykazují pro kongruenci obě číselná sémata, cf. *Mé drahé boa zmizelo!* vs. *Všetchna má drahá boa zmizela!*,⁹ kdežto u substantív číselně schodných (leč pádově rozlišitelných) je rozdíl v kongruenci (sématického) čísla nemožný, přestože (tektogramatický) počet jazykově rozlišit lze, cf. *Jedny pancéřové dveře povolily, zbylé dvojce však vydržely*.

1.3.3 Sématická kategorie ROD neodráží žádný rys větného významu. Přitom je na rovině morfosyntaktické spolunositelem několikeré větné kongruence: mezi predikátem a podmětem, mezi substantívem a atributem. Aby při kongruenci mohl rod vůbec fungovat, musíme předpokládat, že preexistuje v jisté fasi popisu jazyka, jež předchází popisu morfosyntaktickému. A není-li možné zavést nějaký protějšek rodu jako rys roviny významové, musíme postulovat jistý protějšek rodu v lexiku, totiž v inventáři jednotek, jež podstupují větné usouvztažnění. Zavedeme proto rod jako kategorii lexikálněsématickou: lexémy substantívni mají u sebe pevně právě jeden rys z daného inventáře,¹⁰ lexémy adjektívni stejně jako slovesné (uerbum finitum) mají u sebe «prázdnou kategorii», kterou obsazují teprve v okamžiku konkrétního větného zapojení.

Nevidím jediný jazykově systémový důvod, proč v lexiku dávat substantívům jiné lexikálněsématické rodové rysy, než jakých užíváme na rovině morfématického popisu věty; pouze je třeba vědět, kde se právě pohybujeme. Speciálně pak odmítám pracovat s pojmem «přirozený rod» jako se záležitostí jazykově relevantní.

Jisté lze předvádět malé skupiny lexémů utříděné podle rysu POHLAVÍ. Nepůjde o záležitost biologickou, nýbrž kulturně-historickou a existence početnější, složitěji strukturované lexikální rodiny svědčí o tom, že v daném případě – na rozdíl od mnoha případů věcně, biologicky podobných a v představě stejně možných, leč jazykově nerealizovaných – jazykové společenství mělo značnou potřebu rozlišovat. Musíme být připraveni na to, že strukturální analogie ještě nezaručuje funkční homologii, čili rovnocennost úsu. Lexématické skupiny *kůň* – *hřelec* – *klisna* – *hříbě* – *valach* stejně jako *tur* – *býk* – *kráva* – *tele* – *vůl* sice lze shodně utřídít podle rysů POHLAVÍ “nevyjádřené” – “mužské, ploditelské” – “ženské, roditelské” – “nevyvinuté” – “mužské zrušené”, nicméně zatímco lexém *kůň* funguje genericky (užíváme jej vždy, když se chceme vyjádřit bez pohlavního upřesnění), lexém *tur* nikoliv (je vázán na idioma *řve jako tur* a pak na *divokého tura* z pralesů středověké Evropy) a genericky místo něho vystupuje *kráva*. K výrazu *klisna* existuje navíc *kobyła*, aniž je možné oba lexémy v rysech pohlaví odlišit, do lexikální rodiny *tur* však patří ještě *jalovice* s osobitou charakteristikou POHLAVÍ “ženské, roditelské” (oproti býku i volu), “vyvinuté” (oproti teleti), leč “dosud neaktualizované” (oproti krávi). A protože čeština nikdy nefungovala ve světě orientálních despocií, sotva můžeme – s oporou v kulturně-historickém zázemí jazykového společenství – prodlužovat homologickou řadu výše předvedených rodin *kůň* a *tur* ještě o rodinu *člověk* – *muž* – *žena* – *dítě* – *kleštěnec*.

⁹ Přirozeněji pochopitelně zní obecněčeská varianta *Všetchny mý drahý boa zmizely!*

¹⁰ Je na čase, aby i bohemistika uznala, že čeština má rody čtyři: ANIMATVM, INANIMATVM, FEMINIVM, NEVTRVM, přičemž MASCVLINVM má smysl jen jako společné označení pro ANIMATVM a INANIMATVM tam, kde nemáme potřebu rozlišovat.

Není tedy nic zvláštního na tom, že se feminin *hlídka*, *stráž* běžně používá pro bytosti mužského pohlaví, ani že (maskulína) animáta *studenti*, *obyvatelé* lze vztahovat na soubory bytostí obojího pohlaví, nemluvě o slovech *nekrůba*, *kazisvět*, *trdlo*, *nemehlo*, jež jsou referenčně «unisex»: systém českého jazyka je zkrátka takový.¹¹

Substantíva *já*, *ty*, *my*, *vy* nabývají různých rodů (skutečně všech čtyř možných), a to podle lexikálněsémantického rodu substantíva, s nímž jsou v daném textovém výskytu koreferenční. U substantív *on*, *ten* se musíme rozhodnout, zda je budeme popisovat jako jedinou lexikální jednotku připouštějící podle textově-koreferenčních okolností rody ANIM i INANIM (a částečně tento rozdíl projevující tvarově, cf. *oni*, *ti* :: *ony*, *ty* pro N.PL, *toho* :: *ten* a podle staré normy též *ho* :: *jej* pro A.SG),¹² nebo jako jednotky dvě, různé, rodově specifické, leč ve většině pádových tvarů shodné; pro další popis češtiny je lhostejné, jak se rozhodneme, jenom je nutné se vědomě rozhodnout.

Rod se v tvarosloví podstatného jména neprojevuje samostatnými morfy, projevuje se však volbou formálního paradigmatu i schopností rozlišit některé pádové kategorie. V souvislosti s tím lze konstatovat některé asymetrie. Jde jednak o vzácné případy, kdy formální paradigma životného substantíva nedokáže rozlišit N.PL :: A.PL, přestože rozdíl je jasně vidět v kongruenci, cf. *vraní koně* :: *vrané koně*, *nebozí rodiče* :: *nebohé rodiče*, jednak o expresivní změny neživotného rodu na životný, cf. *Musíme dát toho prvního góla. Koukni, jakýho jsem našel krásnýho hříbka*.

1.3.4 Sématickou kategorii OSOBA vyhodnotíme obdobně jako kategorii rodu: nepokrývá žádný zvláštní rys větného usouvzažnění, sama je projevem morfosyntaktické kongruence, a to (na rozdíl od rodu) jedině mezi predikátem a subjektem. Aby takto mohla fungovat, musí preexistovat v inventáři lexikálních jednotek. Jednotky substantivní tuto kategorii obsazují pevně a neproměnně (*já*, *ty*, *my*, *vy* jsou osoby příznakové, všechna ostatní substantíva nesou nepříznavou neosobu), jednotky slovesné mají tuto kategorii prázdnou a obsazují ji až podle konkrétního větného usouvzažnění. Na rozdíl od rodu se osoba ve formální paradigmatické jména neprojevuje žádným, tedy ani nepřímým způsobem. Jediný, zato však zcela jasný morfologický projev kategorie osoby potkáváme na straně slovesného predikátu.

1.4 Kategorie pádu?

V oddílech 1.1 a 1.3 jsme předvedli, jak různorodý je soubor sématických kategorií, jimiž uchopujeme a z logiky našeho výkladu musíme uchopovat gramatickou složku jmenných morfémů. Dosud se ona různorodost týkala vztahů mezi kategoriemi, jež se jako celky setkávají v kategoriálním paradigmatu jména: povaha kategorie čísla se podstatně liší od povahy kategorií rodu i osoby. Uvnitř však byly kategorie čísla, rodu a osoby – každá na svůj způsob – homogenní. V tomto oddíle předvedeme, že kategorie pádu je uvnitř natolik různorodá, že

¹¹ Odmítnutí přirozeného rodu jako lingvisticky relevantní kategorie je zároveň dobrá profylaxe proti genderovému tlachání, jež celé je lingvisticky irrelevantní.

¹² Zatímco *ten* je A.SG jedině pro INANIM a *toho* jedině pro ANIM, pokrývá *jej* jak INANIM, tak ANIM, kdežto *ho* (a stejně tak *jeho*) je – dle zmíněné staré normy, cf. Gebauer-Trávníček (1930⁴ § 166) – příznakově pouze ANIM.

je opovážlivé si ji vůbec jen představit jako nějakou jednotu, a kdokoli chce s kategorií pádu pracovat, musí nejprve předvést, na čem jednotu svého výkladu staví.

1.4.1 V části 1.1.1 jsme možnost pádové proměny vyzdvihli jako právě ten morfologický jev, který substantívum (oproti všem ostatním slovním druhům) mimořádně disponuje pro syntaktické role předmětu a podmětu. Vlastně by stačilo, aby kategorie pádu byla dvouprvková, vyjadřujíc příznakovým tvarem zapojení do vztahu rekce a nepříznakovým vše ostatní, tedy i případ kongruence s predikátem. Nicméně morfologická skutečnost flexivních jazyků je taková, že v kategorii pádu (pojaté coby jednotné schéma tvarových obměn jmenných lexémů) narážíme na tvary, které obsluhují ještě jiné funkce: pád «adnominální», vyjadřující rekční závislost ne na přísudku, ale na větném substantívu, pád «adverbiální», vyjadřující vztah příslovečného určení, pád «vokatívní», nevyjadřující vůbec žádný větný vztah.

Pro indoeuropeisticky poučenějšího čtenáře je právě naznačená syntaktická polyfunkčnost kategorie pádu dobře známou samozřejmostí, která navíc ani nemusí vyvolávat pocit něčeho neústrojného: existují substantíva a existují různé syntaktické vztahy (větné, ba v druhotném protikladu k větě dokonce i mimovětné, abychom legitimizovali vokativ) a substantíva se vyznačují tím, že svými tvarovými proměnami, čili «pády» vyjadřují, kterého syntaktického vztahu se právě účastní. Tento pohled předpokládá, že existují nezávisle na sobě z jedné strany slovní druhy (přinejmenším sloveso a jméno), z druhé strany pak syntaktické vztahy — a vyvstává otázka, jak všechny tyto pojmy, jež se na sebe vzájemně odvolávají, zavést bez definiční cirkularity. Potíže zmíněné v předchozím odstavci jsou cenou za rozhodnutí definovat slovní druhy explicitě logicky čistou cestou v jistém pevném pořadí, jež jsme přijali v I/2.

Podívejme se konkrétněji, co unese a co už neunese kategorie pádu postavená primárně na schopnosti jména odlišit rekci a kongruenci ve vztahu k predikátu. Ve starořeckém jazyce máme k dispozici tři pády použitelné ve vztahu rekčním (akuzatív, genitív, datív),¹³ všechny přitom fungují — a datív obzvláště — též ve vztazích volné závislosti, vytvářejíce ze substantíva příslovečné určení (jak samy, tak s předložkami), genitív je navíc pádem substantívního atributu; dále máme nominatív jako odlišný pád pro podmět, kde se projevuje kongruence v jiných než pádových kategoriích, a máme vokativ jako pád jistého textového vztahu nevětného. V nové řečtině (δημοτική) obsluhuje slovesnou rekci akuzatív a slovesnou kongruenci nominatív, genitív je pádem pro rekci substantívni (nicméně ve slovesné rekci dokáže vyjádřit druhý předmět), vokativ zůstává pro vztahy mimovětné, datív zcela chybí, příslovečná určení vytvářejí předložky ve spojení s akuzatívem. Přes všechny rozdíly můžeme ve starořeckém i v novořeckém případě zavést substantívum a u něho pak kategorii pádu pouze s odkazem na rekční a kongruenční vztah ke slovesnému predikátu. Následně pak můžeme dodat, že podstatné jméno, striktně definované jedinou dvojicí syntaktických vztahů, se vyznačuje širším morfologickým inventářem, pokrývajícím i jiné syntaktické vztahy než definitorické, a o tyto systémové tvary lze kategorii pádu druhotně rozšířit.

Oproti tomu v moderní dánštině, již od nejstarších doložených jazyků germánských dělí kratší časové období, než jaké leží mezi řečtinou starou a novou, potkáváme zcela jiné vyústění výchozího pádového systému starogermánského, který přitom disponoval stejnými položkami jako starořecký: vokativ, nominatív, akuzatív, genitív, datív. Nyní jsou dánská substantíva vybavena dvěma tvary, nepříznakovým adverbálním a příznakovým adnominálním. Příznakový vyjadřuje rekci u atributu substantívního, nepříznakový však slovesná doplnění rozlišit nedokáže (navíc dánské sloveso není

¹³ Ponechávám zde bez náležitě diskuse, nakolik u starořeckého slovesa vůbec lze mluvit o rekci.

žádným způsobem schopno kongruence). Stále lze tvrdit, že dánština má «pády» rozlišující různé syntaktické vztahy jména (či lépe: příznakově odlišující jeden syntaktický vztah jména ode všech ostatních), nicméně nemůžeme definovat pád tou cestou, jakou zde navrhuje, protože nemáme splněny nezbytné morfosyntaktické předpoklady. Ve smyslu našeho postupu tedy dánská dvojhodnotová kategorie substantivní morfologie kategorií pádu není.

1.4.2 Podívejme se nyní konkrétně na litevštinu. Tam potkáváme morfologickou skutečnost značně podobnou češtině. Litevské jméno rozlišuje VOKATÍV (V), NOMINATÍV (N), AKUZATÍV (A), GENITÍV (G), DATÍV (D), INSTRUMENTÁL (I), LOKÁL (L*). Oproti češtině se za lokálem schovává soubor několika různě vyvinutých pádů, z nichž pouze jeden, LOKATÍV (L), lze předložit jako plně paradigmaticizovaný, cf. infra 1.4.4. Všechna tato pádová sémata získáme z komutačního testu nad slovními tvary, tedy na základě předporozumění pro lexikálněsémantickou totožnost skloňovaných jednotek. Z hlediska morfosyntaktického můžeme vyčlenit:

- vlastní centrum (N-A-G), pády, které obsluhují definiční syntaktické role (N pro podmět, A pro předmět) a pád, který je v obou rolích může střídát (G).¹⁴ Genitiv je též běžným pádem samostatné slovesné reky, neodvozené od akuzativní, a navíc pádem reky substantiva vůči jinému substantivu, (cf. I/2.4.3), takže se uplatňuje i jinde než při bezprostředním rozvíjení přísudku. Sémantický obsah těchto pádových vztahů je velmi obecný;¹⁵
- vnitřní okruh (D-I), pády, které též jsou schopny vyjádřit reky (cf. 1.1.1), které však vedle toho disponují substantivum pro vztah volné závislosti (jak v roli příslovečného určení, tak v roli přívlastku), takže mohou podstatné jméno převést i na příslovce. Sémantický obsah těchto pádů je dosti konkrétní (D “zřetel, účel”, I “prostředek”), byt’ ne všechna jejich větná uplatnění lze tímto obsahem vyložit;
- periferii (L*), pády s jednoznačným a zcela konkrétním sémantickým obsahem, jenž ve všech větných užitích zůstává stejný. Ze substantiva dělají syntaktické adverbium, jež lze uplatnit výlučně ve vztazích volné závislosti (jak k přísudku, tak k podstatnému jménu);
- transperiferii (V), pád signalizující, že jednotka vůbec není zapojena do morfosyntaktických vztahů věty. Jeho sémantický obsah je specifický a slouží k textové specifikaci partnera promluvy.

Z předvedeného vyplývá, že kategorie pádu překračuje morfosyntakticky definovaný slovní druh substantivum a všechny substantivní jednotky dokáže převést na adverbialní. Takto vzniklá syntaktická adverbia si však na rozdíl od jinak tvořených adverbii uchovávají možnost morfologické obměny čísla i syntaktického rozvíjení přívlastkem.

Naprostou většinu syntaktických adverbii tvoří právě substantiva modifikovaná vhodným pádem (případně i ve spojení s předložkou). Vedle toho má litevština jistý okruh

¹⁴ Z části 1.1.5 již víme, že podmět, který přejde z nominativu do genitivu, přestává ex definičione být podmětem. U předmětu lze i při pádové záměně pojem předmětu definitoricky udržet; stačí jen zavést dvojí reky: G za jistých příznakových podmínek, A nepříznakově. Tyto otázky náležitě rozebereme až v navazujícím svazku, zatím je pro nás možnost genitivní alternace k nominativnímu podmětu i akuzativnímu předmětu pouze důvodem, ba jedním ze dvou důvodů, proč genitiv řadíme do vlastního centra kategorie pádu.

¹⁵ Litevština na rozdíl od češtiny vůbec nezná reky v nominativu pojmenovavacím, cf. *Aš skaičiaū apie tai* «Lietuvos ryto» (G) *laikraštyje* (L) ‘Četl jsem o tom v novinách (L) «Litevské jitro» (N)’ vs. *Aš skaičiaū apie tai* «Lietuvos rytė» (L) ‘Četl jsem o tom v «Litevském jitře» (L)’.

adverbií, jež vycházejí z kořenů deikticko-množstevních, a jsou tedy příbuzná se zájmeny a číslovkami, dále pak adverbia morfologicky odvozená od jména v podobě holého kmene a konečně adverbia vzniklá deadjektivní transformací. Prakticky všechna adverbia jsou nějak morfologicky příbuzná s podstatným či přídavným jménem. Jedině adverbia z první uvedené skupiny si však uchovávají zvláštnosti substantív.

PŘÍKLAD. Od kořene *vakar-* existuje adverbium *vākar* 'včera' a substantívum *vākar-as* 'večer'. Ze substantíva lze vhodným pádem utvořit další adverbium syntakticky ekvivalentní prvnímu, cf. *vākar* (ADV) *jīs* (N) *neatējo* (VF) 'včera nepřišel' $\cong$ *vakar-ē* (L) *jīs* (N) *neatējo* (VF) 'večer nepřišel', sc. 'za večera nepřišel'. Pouze pádový tvar však lze rozvinout přívlástkem, cf. *jīs* (N) *atējo* (VF) *vākar* (ADV) 'přišel včera' $\cong$ *jīs* (N) *atējo* (VF) *vēlyv-q vākar-q* (A) 'přišel za pozdního večera' (sc. 'přišel pozdě večer'), pouze pádový tvar může být v plurálu, cf. *jīs* (N) *ateīdavo* (VF) *vākar...* (ADV) 'přicházel včera...' (sc. každou půlhodinu s novým nápadem) $\cong$ *jīs* (N) *ateīdavo* (VF) *vakar-aīs* (I.PL) 'přicházel o večerech'.¹⁶

Dodejme, že plnou morfologickou obměnu v čísle a alespoň částečnou schopnost rozvíti syntaktického vykazuje i pádový tvar vokativu, jinak vyloučený z větných vztahů, cf. *pōnios īr pōnai* 'dámy a pánové', *geřbiamas tāmsta* 'vážený příteli'.

Všechny uvedené skutečnosti dokládají, jak moc vedle morfosyntaktické třídy SVB-STANTIVVM ještě potřebujeme lexikálně-gramatický okruh NOMEN.

1.4.3 Totožnost morfému je dána definičním oborem, v němž jej zkoumáme, jímž jej vůbec jen uchopujeme (cf. I/1.4). Totéž platí o morfématických kategoriích, včetně pádu. Definiční obor jednoho každého morfému stojí na lexikálně-syntaktickém předporozumění, či v obecnější poloze na předporozumění paradigmaticko-syntagmatickém: máme před sebou buď stále stejnou jednotku, schopnou zapojení do různých vztahů, nebo stále stejný vztah, do něhož mohou vstupovat různé jednotky. U morfématické kategorie «gramatické», jakou je pád, stojí definiční obor na jistém pevném inventáři vztahů, do nichž mohou vstupovat všechny jednotky téže lexikální třídy.

Požadavek jednoty má své důsledky. V litevštině i češtině máme navzájem si dobře odpovídající lexikální jednotky *nam-* a *dom-*, k nimž lze v definičních oborech postavených na předporozumění pro lexikální totožnost přiřazovat morfémy *nām-as* $\cong$ *dūm-∅* (N.SG), *nam-ē* $\cong$ *v-dom-ē* (L.SG), *nam-ūs* $\cong$ *dom-y* (A.PL),... *nam-ō* $\cong$ *dom-ū* ("kam?"), *nam-iē* $\cong$ *dom-a* ("kde?"). Oba jazyky se přitom shodují, že první tři z naznačených morfémů do kategorie pádu zahrnují, poslední dva uvedené však ne. Důvody jsou dva: 1° poslední dva sémémy představují vztah, jaký ostatní lexikální jednotky – na rozdíl od předchozích vztahů – nedovedou vyjádřit morfem strukturně obdobným; 2° výrazy *nam-ō* $\cong$ *dom-ū* a *nam-iē* $\cong$ *dom-a* nelze – na rozdíl od syntaktických adverbií odvoditelných od substantíva – morfologicky obměňovat ani syntakticky rozvíjet (cf. supra).

¹⁶ Přísluvečné určení tvořené substantívem *vākar-as* vystupuje v uvedených příkladech pokaždé v jiném pádě: L.SG *vakarē*, A.SG (*vēlyvq*) *vākarq*, I.SG *vakaraīs*. To proto, že jsme se snažili dávat vždy přísluvečné určení času ("kdy?"), funkčně rovnocenné příslovci *vākar*. Kdybychom se omezili na přísluvečné určení abstraktní lokalizace, mohli bychom udržet jednotný paralelismus adverbia a lokativu (SG i PL a s přívlástkem), cf. *vākar* (ADV) *pasibaigė* (VF) *visas jō džiaūgsmas* (N) 'včera skončila veškerá jeho radost' (stalo se cosi strašného, co způsobilo, že už nikdy žádnou radost neprožije) vs. *tamē vēlyvame vakarē* (L.SG) // *tuosė vakaruosė* (L.PL) *susitelkė* (VF) *visas jō džiaūgsmas* (N) 'do onoho pozdního večera // do oněch večerů se soustředila veškerá jeho radost' (smutný člověk prožívá radost už jen ve vzpomínkách, at' již na jeden konkrétní pozdní večer (L.SG), nebo na vícero večerů (L.PL), kdy se cítil št'astný).

Součástí předporozumění je dále požadavek na formální tvarovou shodu. Do kategorie pádu se tradičně připouštějí pouze morfémy, jež lze ve výrazovém plánu segmentovat do nejvýše dvou úseků: kmene, nositele totožnosti lexikální, a koncovky, nositele gramatického vztahu. Vylučují se tedy výrazy, jež nesou ještě třetí morfový úsek, předložku coby spolunositele gramatického vztahu. Předložky se popisují jako samostatné morfémy (na rozdíl od koncovek) a přiřazují se jim «pádové vazby».

Litevština v tomto ohledu plně odpovídá klasickým indoevropským jazykům, latině, sanskrtu a (cum grānō salis) řečtině, jejichž pády jsou – v tradičním vymezení – čistě bezpředložkové. Čeština musí v jistém smyslu omlouvat, že jeden její pád, lokál, u sebe vždy předpokládá předložku (a připouští mnoho různých předložek). Stačí přitom ale jen zdůraznit, že český lokál – vzdor povinné předložce, at' již jakékoliv – má, či může mít koncovkový tvar odlišný od všech ostatních pádových tvarů, cf. *v-les-e* vs. *les-a*, *les-u*, *les-em*; *na-strom-ech* vs. *strom-y*, *strom-ů*, *strom-ům*. To v lotyštině potkáváme jinou situaci. Tam se sice tradičně mluví o samostatném pádu instrumentálu, nicméně lotyšský instrumentál má jedinou předložku (*ar*) a jeho pádová koncovka se nikdy nemůže odchýlit od tvarového inventáře nepředložkových pádů (je akuzativní v SG a dativní v PL). Za těchto okolností však ani při tradičním pojetí nelze lotyšský instrumentál coby samostatný pád obhájit: je to «pádová vazba» předložky *ar*, strukturně rovnocenná «pádovým vazbám» všech ostatních lotyšských předložek.

Ono grānum salis jsme u řečtiny přibírali proto, že její skloňování soustavně využívá ještě třetího morfu, přidávaného zepředu, nikoliv předložky, ale členu – a ten při absenci flektivní koncovky může být i samojediným prostředkem skloňování. Jsem přesvědčen, že právě řecký příklad pomohl přenést tradiční pochopení deklinační, v evropské kulturní tradici ztělesňované latinou, i na jazyky jako francouzština či němčina, jež se skloňují výlučně či především (nebot' nejvýrazněji) v úseku před lexikálním morfem. Jinak je ovšem síla tradičního pohledu, jenž předložky z kategorie pádu striktně vylučuje, opravdu překvapivá, zvláště když uvážíme, že stejná tradice (počínaje opět latinou) bez zaváhání zahrnuje do vlastního časování slovesa nejrůznější pomocné morfy, jež lze od hlavního nositele lexikální totožnosti oddělovat ještě volněji než předložku od kmene substantivního.

Pokud se i my v této práci přidržíme tradičního pohledu a do kategorie litevského pádu zahrneme pouze morfémy se segmentem kmenovým a koncovkovým, rozhodujeme se tak proto, abychom zjednodušili výklad tvarových možností litevského jména (nicméně i takto zjednodušený výklad zabírá celý zbytek tohoto svazku), a s jasným vědomím, že musíme později vyložit i celý soubor gramatických vztahů, jenž se projevuje kombinacemi koncovkových a předložkových morfů (tomu se věnujeme ve svazku navazujícím).

1.4.4 Problematickým místem v kategorii litevského pádu je periferie výše označená jako L*, totiž soubor pádů «místních». Jde o sémanticky vysoce specifické tvary, jež všechny vystupují výlučně ve vztahu volné závislosti a představují syntaktická adverbia. Lze je uchopit kombinací sémát ⟨VNITŘEK, POHYB⟩, kde v první složce rozlišujeme “místo uvnitř” (+) a “místo ne-uvnitř”, totiž “při povrchu”, či “v blízkosti” (–), ve druhé se pak k onomu místu vztahujeme “dynamicky”, čili “v pohybu” (+), nebo “staticky”, “bez pohybu” (–). Historicky lze pro litevštinu doložit čtyři místní pády: INESÍV, vidaūs ēsamasis viētīninkas ⟨+, –⟩, ILATÍV, vidaūs eīnamasis viētīninkas ⟨+, +⟩, ADESÍV, pašalio ēsamasis viētīninkas ⟨–, –⟩, a ALATÍV, pašalio eīnamasis viētīninkas ⟨–, +⟩. Právě tuto čtveřici panchronně označujeme jako L*. Soudobý spisovný jazyk soustavně užívá pouze prvního z lokálů, inesívu ⟨+, –⟩, kterému budeme nadále říkat LOKATÍV (L). Zbývající tři místní pády – ilatív, adesív a

alatív – se sice teoreticky dají odvodit od kteréhokoliv slova (jejich formální paradigma je produktivní),¹⁷ leč neužívají se; v omezené míře, povětšinou u vlastních jmen místních lze dosud uplatnit ilatív, cf. *Kaūnan, Vīlniun, Lietuvōn*, zatímco adesív a alatív již představují záležitost výhradně historickou. Všechny litevské místní pády (L*) se zásadně vylučují s předložkami.

Čtveřice místních pádů představuje v historicko-vývojovém pohledu na litevštinu systémově tvůrčí záměr, který nebyl nikdy dokončen. V souvislosti s tím nebyl do litevského jazykového systému nikdy soustavně vložen protiklad dynamického a statického odkazování k místu. Lokatív, jediný místní pád dovedený k plné systémové produktivitě, je sice jednoznačně statický a spojení předložky *i* s akuzativem, moderní ekvivalent ilatívu, je jednoznačně dynamické, leč předložkové konstrukce, jimiž soudobá litevština pokrývá vztahy, jež měly obsloužit další místní pády, jsou k sématickému hledisku POHYB neutrální. Litevské předložkové konstrukce se v naprosté většině pojí s A nebo G, pouze dvě pravé a několik málo nepravých předložek se pojí s I; s jinými pády se v moderní spisovné litevštině žádné předložky nevyskytují. Jenom dvě předložky jsou přitom schopny pojit se s několika pády, odlišující tak několik významů, ne však protiklad pohybu a ne-pohybu. Je s podivem, že litevština, která je k tomu morfologicky plně disponována, vůbec nešla českou, či obecně slovanskou cestou, kde mnoho předložek funguje s dvojím pádovým zapojením a vždy přitom rozlišují právě POHYB (+) vs. POHYB (-).

1.5 Tvar a platnost kategoriálních paradigmat

Víme, že z hlediska vnějších, syntaktických vztahů musíme do morfologického paradigmatu jmenného zapojit čtyři různé sématické kategorie: PÁD, ČÍSLO, ROD, OSOBA. Víme, že substantívum je schopno volně proměňovat obsah prvních dvou kategorií, adjektívum prvních tří, a proto se zaměříme jen na trojici PÁD, ČÍSLO, ROD. Sémata z kategorie osoby jsou substantívům rozdána jednoznačným výčtem (1.1.2), adjektívům lze přiřadit jediné séma neosoby, což je ekvivalentní tomu, že jim nepřičítáme žádné séma (1.1.3).¹⁸

1.5.1 Z čeho sestává sématická kategorie pádu, jsme rozebrali v předchozím oddíle 1.4. Skladbu ostatních kategorií jsme předvedli v 1.1. Rozsah kategoriálního paradigmatu nyní vyjádříme jako součin velikostí sématických kategorií, které se na něm podílejí. V případě substantíva je to počet pádů vynásobený počtem gramatických čísel, v případě adjektíva je nutno ještě násobit počtem rodů. Výsledný rozsah kategoriálního paradigmatu však může zmenšit SYNKRETISMUS sémat, totiž nemožnost formálně rozlišit nějakou sématickou dvojici jedné kategorie za přítomnosti jistého sématu z druhé kategorie. Je vymežujícím znakem synkretismu, že nemožnost formálního rozlišení postihuje všechna formální paradigmatata, ne pouze některá z nich.

U flexivních indoevropských jazyků se často hovoří o synkretismu pádů, sc. o nerozlišování forem některých pádů v jistém čísle: například v latině vyvolává přítomnost sématu

¹⁷ Jak tyto tvary vypadají, vyložíme až ve druhém svazku.

¹⁸ Jakmile je však při lexikálně-syntagmatické transformaci adjektívum substantivizováno, což v češtině daleko spíše než v litevštině může proběhnout i bez jakékoliv změny v jeho tvaru, přibírá takto utvořené syntaktické substantívum séma NEOSOBA.

PL nemožnost formálně rozlišit sémata D a AB(LATÍV). Existuje též synkretismus čísla: například v chetitštině vyvolávají sémata I a AB neschopnost rozlišit SG a PL.¹⁹ Jiný druh synkretismu představuje neschopnost rozlišit některé pády v jistých případech lexikálněsémantické kategorie rodu. Tak v latině znemožňuje neutrum rozlišování N a A, které v MASC i FEM rozlišitelné jsou, a v češtině brání v rozlišování pádových sémata N a A rodová sémata INANIM a NEVT, zatímco ANIM ony pády rozlišuje v obou číslech a FEM alespoň v SG.

V litevštině se synkretismus podmíněný jmenným rodem nevyskytuje. Pro sématické kategorie čísla a pádu platí, že:

- V-N-A jsou plně rozlišeny jen v SG; v PL jsou tvarově rozlišeny pouze N a A, kdežto V od N odlišit nejde, v DU nejsou rozlišeny vůbec;
- D a I jsou si v PL formálně podobné, leč navzájem odlišné. Zato v DU se realizují společnou řadou fonémů o společné prosodické charakteristice. Jediný formální rozdíl mezi D a I je v DU dán prosodématem intonace: D má koncovku akútovou (´), cf. *ab-íem ak-ím, skruost-ám* 'oběma očím, tvářím', kdežto I cirkumflexovou (˘), cf. *ab-iēm ak-iēm, skruost-am* 'oběma očima, tvářemi';
- G a L jsou plně odlišeny jak od ostatních pádů, tak mezi sebou navzájem. U těchto pádů ale neexistují zvláštní tvary pro DU a v duálové platnosti, vyžaduje-li to konkrétní syntagma, vystupují příslušné tvary PL. Co bylo řečeno pro L, platí i pro L*.

Máme tedy v litevštině jednak synkretismus pádů V-N v PL a V-N-A v DU, jednak synkretismus čísel PL-DU v G a L (L*). Tyto synkretismy znázorňuje tabulka T 1. Sémata jednotlivých kategorií, která jsou formálně odlišena, jsou v ní oddělena čarou

- dvojitou pro sémata z různých skupin téže kategorie (u pádů jsou tak od sebe odděleny transperiferie, vlastní centrum, vnitřní okruh a periferie, u čísla je oddělen periferní duál);
- jednoduchou pro sémata téže skupiny;
- přerušovanou pro sémata formálně odlišená pouze prosodickými prostředky. Toto rozlišení je nejméně zřetelné a nejnáze zaniká.

T 1	sg	pl	du
V			
N			
A			
G			
D			
I			
L (L*)			

¹⁹ Říkáme raději, že pády či čísla se «nerozlišují», než že «splynuly», protože splynutí navozuje představu, že rozdíl se zprvu projevoval, leč časem zanikl. Nerozlišování tu však může být i proto, že k rozlišení nikdy nedošlo.

1.5.2 Dvojjrozměrná tabulka T 1 postačí k zadání kategoriálního paradigmatu substantivního: rod (i osoba) jsou u každého substantiva pevné a neproměnné. Do kategoriálního paradigmatu adjektivního však ještě musíme zapracovat proměnlivou kategorii rodu o dvou hodnotách, MASC a FEM. Tento třetí rozměr zachytíme na dvojjrozměrné stránce papíru nejnásadně tak, že dáme vedle sebe dvě tabulky pádově-číselné, jednu pro MASC, druhou pro FEM.

Již v oddíle I/2.3 jsme vyložili, že formální paradigma litevské flexe vůbec a deklinace zvláště lze s velkou výhodou popisovat pouze ze strany koncovek, gramatických morfů: morfy lexikální, kmeny, se vyznačují mimořádnou stabilitou, prakticky neznají supletivismus, heteroklise je malá a značně pravidelná, všechny ostatní případy kmenového alomorfismu jsou plně předvidatelné. Sématické dvojice (PÁD, ČÍSLO), jak je zadává tabulka T 1, obsluhuje vždy jediný morf, koncovka. Systém litevského jazyka přitom disponuje mnoha soubory koncovek, z nichž jeden každý může vyplnit celou kategoriální tabulku T 1. Tyto soubory jsou rodově vysoce specifické a některé se vyznačují i nezanedbatelnou charakteristikou lexikálně-sémantickou.

Důležité je pořadí sémat v jednotlivých kategoriálních rozměrech. Není náhodné a budeme se ho důsledně držet tak, jak je zde uvedeno.

- Rod uvádíme v hierarchickém pořadí MASC :: FEM, jež vychází od členu nepříznačového. Nepříznačkovost MASC se jistě projevuje v tom, že pouze tímto rodem lze odkázat k referentům rodově smíšeným, cf. *jō sūnūs* (MASC) *iř dūktērys* (FEM) *jaū visi* (MASC) *suáuģe* (MASC) 'jeho synové i dcery jsou už všichni dospělí', kde příznačkový rod ...*jaū visos* (FEM) *suáuģusios* (FEM) '...jsou už všechny dospělé' je zcela vyloučen.²⁰
- Číslo uvádíme v hierarchii (SG :: PL) :: DU, kde duál je periferní vůči centrální dvojici singuláru a plurálu. Z hlediska příznačkovosti je duál příznačkový vůči plurálu a může být ve všech svých výskytech plurálem nahrazen. V centrální dvojici (SG :: PL) pokládáme za příznačkový plurál: o souboru jedinců lze mluvit pomocí výrazu pro jednoho jedince, ne však opačně.²¹
- Pád uvádíme v pořadí V :: ((N :: A :: G) :: (D :: I)) :: L, jež začíná jednoprvkovou transperiferií, pokračuje tříčlenným vlastním centrem, dvojjčlenným vnějším okruhem a jednoprvkovou (případně čtyřprvkovou) periferií. Charakteristiku takto posdružovaných pádových skupin jsme podali výše, zvolený lineární pořádek dává do sousedství pády, jež při číselně podmíněném synkretismu splývají, sc. V-N pro PL, V-N-A pro DU, D-I pro DU.

1.5.3 Kategoriální paradigma předepisuje, jaký soubor vztahů musí každá jednotka příslušného slovního druhu svými tvary pokrýt. Diskuse kategoriálního paradigmatu pak ve všech flexivních indoevropských jazycích spočívá v tom, že se předvádějí lexikální «výjimky», jež jsou v nějakém ohledu defektní: ač se řadí k danému slovnímu druhu, nevykazují všechna sémata platnými kategoriemi předepisovaná. Podívejme se v tomto smyslu na litevské jméno.

²⁰ Zajímavé je – ale to se pohybujeme na jiné argumentační úrovni, než jakou představuje textová reference – že v paradigmatických typech, sc. v souborech koncovek schopných obsloužit kategoriální paradigma, které jsou specificky femininní, se mohou vyskytnout maskulinní výjimky (nepříznačkový rod se projevuje i v příznačkové podobě), kdežto v paradigmatických typech specificky maskulinních žádné femininní výjimky nenajdeme (příznačkový rod nepříznačkovou podobou vyjádřit nelze), cf. cap.3.

²¹ Opět uvidíme, že specificky plurálové, tedy příznačkové morfy dokáží postihnout i nepříznačkový počet jediného individua, zatímco příznačkový počet vícera individuí se jediným nepříznačkovým singulárovým morfem vyjádřit nedá (nadindividuální kolektivum, jež se naopak singulárovými morfy vyjadřuje běžně, představuje jinou významovou kvalitu), cf. 1.5.3.2.

1.5.3.1 Především překvapí, že v litevštině nenajdeme substantíva schodná pády,²² *dēfectīua cāsibus*, jichž má třeba latina hojně, e.g. *fās* ‘právo’, *uīs* ‘síla’, *impetus* ‘útok’, etc.²³ Pádově schodná jsou ta jména, která se v jistých pádech nemohou použít, či lépe řečeno, která se mohou použít jen v některých větných vztazích a jim odpovídajících pádech. Litevština zná pouze slova nesklonná, což jsou vesměs tvarově neadaptované přejímky z jiných jazyků. Ty nicméně mohou vystupovat ve všech pádových vztazích a pro kongruenci dokáží nést všechny hodnoty číselné, jsouce navíc vybaveny konkrétním sématem rodu, cf. *bė jokiū* (G.SG MASC) // *jokiū* (G.PL MASC) *tabū* (G.SG//PL MASC) ‘bez jakéhokoliv // jakýchkoliv tabu’, *kàs tamė* (L.SG MASC) *ragū?* (L.SG MASC) ‘co je v tom ragú?’, *atidārė dvi naujās* (A.PL FEM) *ateljė* (A.PL FEM) ‘otevřeli dva nové ateliéry’.

Ani mezi litevskými adjektivy nenajdeme případy pádové schodnosti, jež se třeba v češtině dají dobře doložit adjektivem *rád* (oproti *sám*) a vůbec mnoha «jmennými tvary» přídavných jmen.²⁴ V litevštině jsou oba způsoby adjektivního skloňování – krátký, odpovídající českému «jmennému», leč v litevském případě základní a nepříznačový, i dlouhý, příznačový – plně paradigmatické ve všech třech sématických kategoriích. Můžeme doložit pouze adjektiva invariantní (zároveň v pádu, čísle i rodu), opět přitom jde o neadaptované přejímky, cf. *neto*, *brūto* (překládat netřeba).

1.5.3.2 Najdeme substantíva schodná číslem, ale zde musíme pečlivě rozlišovat mezi morfemickou kategorií ČÍSLO a významovou kategorií POČET, jejíž rysy se skrze ni projevují.

- Lexikální kmen vykazuje obě číselná sémata, přičemž plurál nese někdy významový rys “větší počet”, někdy rys “kolektivum”, jež v «kolektivní» reflexi jazyka může být pokládáno i za zvláštní lexikální jednotku,²⁵ cf. *plaukas* (SG) ‘chlup, vlas, vlasek’ (jeho život visel na vlásku) vs. *plaukai* (PL) 1° ‘chlupy, vlasy’, 2° ‘srst, vlas’ (vlas měla rozevlátý); *dūlkė* (SG) ‘smítka, zrnko prachu’ vs. *dūlkės* (PL) 1° ‘smítka, zrnka prachu’, 2° ‘prach’; *vabzdys* (SG) ‘breberka, hmyzoun’ vs. *vabzdžiai* (PL) 1° ‘breberky, hmyzouni’, 2° ‘hmyz’.²⁶

²² České adjektivum *schodný*, odvozené od slovesa *schází*, nezná ani Váša-Trávníček (1941²) ani SSIČ (1989²). Přitom je dobře doloženo v klasických českých mluvnicích klasických jazyků od počátků až po poslední vydání (Novotný 1957; Niederle et posterii 1974²). Nezdřáhám se zde toto hezké slovo oživit.

²³ ... a to odhlížíme od adverbálních výrazů jako *iussū*, *sponte*, *rogātū*, *uēnō*, etc., jež u sebe na substantivní způsob připouštějí přívlastek.

²⁴ Kromě nominativu, který je systémový, lze doložit už jen ustrnulé výrazy, třeba lokativ *na-bíle-dni*. Plného skloňování jsou však z českých «jmenných tvarů» schopna přídavná jména přivlastňovací, cf. *ulice Havlíčkova* ≡ *paní Havlíčková*.

²⁵ Představme si, že bychom v češtině pracovali s tříhodnotovou soustavou “sám” :: “ne-sám” :: “soubor/masa” pojatou jako paradigmatické proměny téže lexikální jednotky, e.g. *kámen* :: *kameny* :: *kamení*, *list* :: *listy* :: *listí*, *borůvka* :: *borůvky* :: *borůvčí*, *kaprad’* :: *kapradě* :: *kapradí*, *strom* :: *stromy* :: *stromí*, *hvězda* :: *hvězdy* :: *souhvězdí*, *cesta* :: *cesty* :: *rozcestí*, etc.

²⁶ České slovo *hmyz* je kolektivum a čeština nedovoluje obecně pojmenovat příslušníka tohoto kolektivu jinak než expresívy. Neutrální jména *moucha*, *brouk*, *motýl*, *šváb*, *slimák*, *pavouk*, *červ* sice všechna do kolektiva *hmyz* spadají (v českém jazyce, ne nutně v české přírodovědné taxonomii),^{26a} jsou

- U jmen látkových, abstraktních, ba i kolektivních, běžně užívaných se sématem SG a nespojovaných s rysem “větší počet”, se téměř vždy může uplatnit i séma PL, jež vyjadřuje 1° porce, druhy, případy výskytu, kde všude se už rys “větší počet” může projevit, nebo 2° intenzitu, ba přímo výlučnost, což představuje sice jiný, ale též významový vztah, cf. *vanduō* (SG) ‘voda’ → *ivaĩrūs minerāliniai vādenys* (PL) ‘různé minerální vody’ (druhy), *šilkas* (SG) ‘hedvábí’ → *šilkaĩs* (PL) *dėvėjo* ‘nosila samé hedvábí’ (intensita). V takových případech ovšem nelze mluvit o morfématické schodnosti číslem, jediné lze poukazovat na slootovorný, ba i větovorný potenciál sématické kategorie čísla. Za těchto okolností se – v plné shodě s Aldonou Paulauskienė (1994: 147–153) – neodvažují žádné litevské jméno označit na singulāre tantum.²⁷

však příliš konkrétní. — A podívejme se na opačnou asymetrii: francouzština má mnoho domácích názvů pro různé druhy brouků (*hanneton* ‘chroust’, *charançon* ‘pilous’, *coccinelle* ‘sluněčko’, *capricorne* ‘tesařík’), leč nedovede říct obecně ‘brouk’, leda by sáhla po velmi vědeckém slově *coléoptère*, případně po příliš širokém *insecte*.

^{26a} Z hlediska přírodovědné taxonomie obsahuje soubor *moucha, brouk, motýl, šváb, slimák, pavouk, červ* jednak zástupce třídy hmyzu z kmene členovců, jednak zástupce jiných tříd téhož kmene, ale též zástupce zcela jiných kmenů. Přesto však uvnitř přírodovědné terminologie celý tento taxonomicky různorodý soubor představuje – z hlediska životního způsobu a jím podmíněných adaptací – jednotný jídelníček živočichů zvaných *hmyzožraví*. Právě taxonomický výraz *hmyzožravci* dokládá, že jazykový význam lexému *hmyz* je nejen tak silný, ale též tak důležitý a přímo nezastupitelný, že po něm sáhne, ba musí sáhnout i přírodovědná taxonomie, jejímž hlavním úkolem je zavést vědeckou přesnost, jaké přirozený jazyk nedosahuje.

²⁷ Neodvažují se něco takového tvrdit s definitivní platností pro systém. Z hlediska soudobého úsu zdá se že lze za singulāre tantum pokládat lexém *dúona* ‘chléb’. Neříká se **vienà dúona* ‘jeden chleba’, ale pouze *vienas kėpalas* // *vienà riekė dúonos* ‘jeden bochník // jeden krajíc chleba’ — a veškeré počítání porcí se děje pomocí uvedených výrazů, stejně jako se jediné pomocí přídatného lexému rozlišují *ivaĩrios dúonos rūšys* ‘rozličné druhy chleba’; chleba se v litevštině kupuje i jí důsledně v partitivním genitívu. LKŽ (II:869) dokládá PL jakožto označení porce (ne upečeného chleba, nýbrž množství těsta potřebného pro jedno pečení) a dále uvádí PL ve dvou biblických překladech, z r. 1660 (2Kr 4,42) a z r. 1816 (Mt 14,17). Přidejme, že Daniel Klein (1653:42–43) ve své gramatice užívá slova *duona* jako skloňovacího vzoru a předvádí na něm SG, PL i DU. Kleinův příklad je teoretický, dobový úsus dokládá jediné Chilinského překlad (1660) *atnešė dvidešimt miežinių duonų* (G.PL) ‘přinesl dvacet ječných chlebů’ (2Kr 4,42). Počítání chlebů coby jednotlivých dávek těsta na pečení, jak uvádí LKŽ, představuje výskyt zcela ojedinělý, pořízený při dialektologickém sběru (místo uvedeno, doba nikoliv): tento význam je v soudobém spisovném i hovorovém úsu neznámý a nepřijatelný.

Plurálový úsus “chleby” coby “bochníky chleba” tedy pomocí LKŽ můžeme doložit pouze dvěma biblickými překlady, jedním z poloviny XVII. století, druhým z počátku XIX. První překlad, Chilinského, byl ve své době kritizován a odmítnut (i když jistě ne pro PL slova “chléb”). Druhý překlad, který pořídil žemaitický biskup Giedraitis, se naopak těšil vysoké prestiži. Zinkevičius (1990: 110–114) jej dává za příklad čistého litevského jazyka, který se uvědoměle vyhýbá polonismům, nicméně polonismem nutno rozumět polonismus lexikální, takže věta *neturim čionai, tiktai penkias duonas* (A.PL) *ir dar dvi žuvis* ‘máme tu jen pět chlebů a dvě ryby’ stále ještě může být polonismem morfosyntaktickým. Inspirujme se citovaným příkladem a podívejme se do novodobého překladu Nového zákona, který je obecně uznáván za jazykově nejlepší (Boston 1972). Vezmeme-li všechna textová místa, kde řecký originál má slovo ἄρτος ‘chléb’ v PL, najdeme: “chleby předložení” vždy vyjádřeny partitivně v G.SG (Mt 12,6; Mk 2,26; L 6,4); “at” se tyto kameny promění na chleby” přeloženo tak, že kameny jsou v PL, kdežto chléb v SG (Mt 4,3); “pět // sedm chlebů” (zázrak nasycení zástupů Mt 14,17 15,36; Mk 6,41 8,6.19–20; L 9,13.16; J 6,9.13) vždy počítáno pomocí výrazů *kepaliiukai, kepalėliai* ‘bochníčky, bochánky’. Vidíme tedy, že novodobý překlad zachází s lexémem *dúona* jako se singulāre tantum.

- Litevština má mnoho substantív, jež pro kongruenci vykazují toliko rys PL, leč většinou vztahy jasně prokazují proměnlivost ve významové kategorii POČET, cf. *vienerios, dvėjios, peñkerios... ědžios, dūrrys, rōgēs* ‘jedny, dvoje, patery... jesle, dveře, sáně’. Tato substantíva lze označit za plūrālia tantum pouze na rovině morfématické, v paradigmatické tektogramatické jsou však řádně počítatelná. Za pravá plūrālia tantum lze pokládat snad jen látková jména, jež pro kongruenci vykazují toliko rys PL, e.g. *taukai* ‘lůj’, *išrūgos* ‘syrovátka’, *pākulos* ‘koudel’, *sakai* ‘pryskyřice’. I u nich lze jistě uvažovat o druzích či porcích, leč ty již nelze vyjádřit přechodem do SG: musí se utvořit zvláštní syntagma, e.g. *dū kuodėliai pākuly* ‘dva chumáče koudele’, *ivaĩrios sakū rūšys* ‘různé druhy pryskyřice’.

Za adjektíva schodná číslem (leč rozlišující pády a případně též rod) lze označit některé základní číslovky, cf. 6.2.2, 6.3.1. Doklady jiného druhu neznám ani pro litevštinu, ani pro jiné flexivní jazyky.

1.5.3.3 V sématické kategorii ROD jsou proměnlivá substantíva nesoucí příznakové osoby, sc. *ąš* ‘já’, *tū* ‘ty’, etc., a v kategoriích ROD i ČÍSLO zároveň je proměnlivé substantívum *kàs* ‘kdo’; o tom jsme se zmínili v části 1.1.4 a podrobně vše předvedeme v 6.2.1.1. Litevské gramatiky však jako zvláštní chování v kategorii rodu na straně substantív uvádějí především tzv. «obecný, společný rod», bendróji giminė.

Ten vykazují jména, jež expresivně označují lidské bytosti, cf. *vėpla* ‘lemp’, *drimba* ‘povaleč’, *nenúorama* ‘neposeda’, *mėmė* ‘t’ululum’, *spirgelė* ‘prud’as’, *bařskalas* ‘žvanil’.²⁸ Mohou nabývat obou rodů, v konkrétním textovém užití však vykazují rod vždy jen jeden, a to shodný s rodem koreferenčního substantíva. V systémovém pohledu lze toto chování uchopit dvěma způsoby.

1° Jde o zvláštní případ lexikálně-paradigmatické transpozice přechylování, kdy se nemění morfová podoba, nýbrž jedině sématický obsah. Tím dostáváme homonymní dvojice *drimb-a* (MASC) ‘povaleč’ :: *drimb-a* (FEM) ‘povalečka’, jež vůči sobě stojí ve stejném vztahu jako nehomonymní dvojice *valytoj-as* (MASC) ‘uklízeč’ :: *valytoj-a* (FEM) ‘uklízečka’. Takový pohled nicméně odporuje strukturalistickému principu solidarity mezi znakovým plánem výrazovým a obsahovým (cf. I/1.2.1), a proto dáváme přednost druhému výkladu.

2° Jde o substantíva, která skutečně mění svůj rod. Důvod spočívá v jejich lexikální sémantice: funkce hodnotící naprosto potlačila funkci referenční, což ztěžuje orientaci v konkrétních promluvěch, a jazykový systém tuto jednostrannost vyvažuje tím, že expresivní sub-

²⁸ Jde o několik desítek výrazů (DLKG § 107 jich uvádí 38) nejrůznějšího slovo-tvorného původu. Mohou se vztahovat k citoslovcům, jež jsme již jednou charakterizovali jako «lexikální jednotky negrammatikalizované imprese» (II/4.4.1), cf. *vėp-t* ‘bé, hm’ (tupý výraz) → *vėp-la* ‘lemp’, sc. ‘kdo se zmůže akorát na tupé hm’; mohou napodobovat jiné deriváty běžných lexikálních kořenů, cf. *ram-ús* ‘klidný’, *ne-nu-si-ram-in-o* ‘neuklidnil se’ → *ne-núo-ram-a* ‘neposeda’, sc. ‘kdo se nikdy nezklidní’; mohou přenášet význam už existujících slov, cf. *mākalas* ‘štětka, stěrka, měchačka’, sc. ‘nástroj, kterým se št’ouráme v něčem, kam nechceme strkat ruku ani prst’ → ‘jakákoliv nevábná hmota’, podle LKŽ (VII:786) třeba ‘kolomaz’, ale též jisté chudé venkovské pokrmy, zároveň však i ‘blemtanice, mazanice’ coby místa takovou hmotou zašpiněná → ‘trouba, blbec’, sc. ‘kdo sám sebe umatlá nerozumnými řečmi, nevhodným chováním’. Používají se prvotně o lidech, druhotně o všem, co může člověk vnímat jako partnera pro svou práci (domácí zvíře, nástroj), cf. LKŽ (VII: 299) *su tokiuo lekėru geriau ir nevažiuk* ‘s takovým krápem radši nikam nejezdí’ (o vozu), *tas lekėras arklys iššoka ir iššoka iš vagos* ‘a ten neřád mi pořád vyskakuje z brázdy’ (o koni při orbě).

stantívum přebírá rod toho substantíva, s nímž je textově koreferenční. Uvedená expresíva se v tomto ohledu chovají stejně jako substantíva o příznakové osobě.

Proměnlivost rodu se projevuje jedině na straně kongruentních přívlasků, jež ona hodnotící slova rozvíjejí; nejčastěji jde o výrazy deiktické (*anàs* ‘onen’, *tà* ‘ta’), či o vyjádření míry (*tóks* ‘takový’, *dídelé* ‘velká’). Zde vidíme nápadný rozdíl oproti češtině, kde se hodnotící expresíva nepřechylují a při kongruenci si uchovávají svůj rod bez ohledu na rod koreferenčního jména, cf. *von je hrozná svině; вона je děsný hovado; a já mu, tý starý svini, povídám...; a těm dvěma babám, hovadům jedněm nafoukaným, to bylo furt málo.*²⁹ Ve výrazu “s takovým blbcem si radši nic nezačínat” rozlišuje litevština tvarem slova “takový”, zda v textu odkazuje k muži nebo ženě, cf. *sù tókiu* (I.SG MASC) *mākalu nēr kō prasidėti* vs. *sù tókia* (I.SG FEM) *mākalu nēr kō prasidėti*, zatímco čeština by ve stejné textové situaci spíše sáhla po obsahově blízkých, leč rodově odlišených expresívech, e.g. *s takovým volem* (I.SG MASC) *si radši nic nezačínat* vs. *s takovou krávou* (I.SG FEM) *si radši nic nezačínat*.

I těchto hodnotících substantív lze užít v postavení kongruentního přívlasku, cf. *tàs lekēras arklýs* ‘ten mizernej kuň’, dosl. “ten herka kuň”, *tókiai maskātui merginai* ‘takový nafintěný holce’, dosl. “takový fintidlu holce”, nicméně jejich zvláštní rodová proměnlivost se v tomto postavení nijak neprojeví: svým tvarem vyjadřují jen pád a číslo (cf. I/2.6.1 n. 28). Protože však je litevština jazyk s velmi rozvinutým přechylováním, snadno vybaví rodově proměnlivé substantívum dvojicí substantív rodově specifických, e.g. lempl *vėpla* má bratříčka *vėplýs* (MASC) a sestřičku *vėplė* (FEM).

Na adjektíva schodná rodem, děfectíva genere, upozorňují obzvláště gramatiky řecké, cf. *ἑθελοντής* ‘dobrovolný’ (pouze MASC), *εὐπατρις* ‘zrozená ze vznešeného otce’ (pouze FEM), *εὐπάτωρ* ‘urozený’, *μάκαρ* ‘blažený’, *φυγάς* ‘vyhnaný’ (pouze MASC a FEM, ne však NEVT), etc. Lze o nich prohlásit, že se vyznačují zvláštní kolokabilitou, tedy že v abstraktním systému tvoří syntagmata pouze s jistými lexikálními jednotkami.³⁰

Připomeňme, že celý náš strukturní výklad znaku se odehrává ve dvou různých prostředích, v abstraktním systému jazyka a v konkrétních textech. A právě konkrétní text, podléhající zvláštním kulturně-sociálním normám, může aktualizovat séma, jež by nám v abstraktním systému ani nepřišlo na mysl, či naopak potlačit séma, jež v abstraktním systému pokládáme za samozřejmé, cf. I/1.2.3. České adjektívum *dojná* je v abstraktním systému jistě kolokováno do syntagmatu *dojná kráva*, stejně jistě však přijmeme i představu, že lze vytvořit text, jehož hrdina, naivní muž zneužívaný svým okolím, nakonec prohlédne, že pro mnohé byl jen *dojný vůl*.³¹

²⁹ Za vulgaritu zvolených příkladů se čtenáři omlouvám: pro jazykový rozbor jsou nejprůkaznější. Za obecněčeské tvarosloví se neomlouvám: bez něho by to vůbec nešlo.

³⁰ V homérském světě se výrazem *ἑθελοντής* označuje voják, bojovník, čili muž, který se sám přihlásí do jistého nebezpečného individuálního podniku potřebného pro zdar celého vojska (jinak by se losovalo, kdo půjde). Přívlastek *εὐπατρις*, dobře doložený z attické tragédie, je fakticky jediným zdrojem prestiže pro ženu, jejíž postavení bylo v klasických Athénách zcela bezprávné. Charakteristiky *μάκαρ* lze užít jen o živých bytostech, bozích i lidech, zatímco pro věci osobností nenadané, leč s blažeností nějak spojované sloužil derivát *μακάριος* (s neutrem *μακάριον*).

³¹ Údiv by mělo vyvolat především to, jak mocně se odvoláváme na sdílenou jazykovou zkušenost, takže nám stačí, že si jistý text dokážeme in potentiā představit, aniž nepožadujeme, aby nám jej kdo předvedl in actū.

K adjektivům prohlašovaným za rodově schodná proto musíme přistupovat s velkou opatrností. Litevské FEM *nėščia* ‘těhotná’ má k sobě MASC *nėščias* ‘plný (něčeho), obtížený (něčím)’, cf. LKŽ (VIII:701–2). FEM *pirmadėlė* ‘prvorodička’ (o lidech i zvířatech, uplatnitelné též atributivně jako “která poprvé rodila”) je sémanticky tak široké, že spojuje s prvním porodem nejen matku, ale též potomka, čímž vyvolává v život i MASC *pirmadėlys* “který je z prvního vrhu” (kocourek, býček, hřebeček), cf. LKŽ (X:3). Litevština vykazuje mnoho adjektiv, jež znamenají ‘březí’ zvlášt’ o jednotlivých druzích domácích zvířat, e.g. *ožkinga* (o koze), *kumelinga* (o klisně), *ėringa* (o ovci, tedy bahnici), *paršinga* (o svini, totiž bachyni). Slovníkově jsou doloženy jedině ve FEM, stále je však dobré být otevřený pro případnou textovou tvořivost. Ostatně autor této práce slýchal v dětství od svých rodičů *ty máš chutě jak skotnej švec*, čímž může doložit, že české adjektivum *skotná* (o krávě), analogické právě zmíněným příkladům litevským, je schopno užití též v MASC.

1.5.4 V souvislosti s kategorií rodu lze v mnohých gramatikách narazit na zmínku o neutru litevského adjektiva jakožto pozůstatku třetího indoevropského rodu, jenž se u litevských substantiv vůbec nedochoval. Pro nás bude toto «neutrum» deadjektivní predikativ, výsledek zvláštní lexikálně-syntagmatické transformace adjektiva, cf. 1.2. Soustavně jej vyložíme ve druhém svazku.